

O POMENSKIH KATEGORIJAH SAMOSTALNIKA V POVEDKOVI RABI

Analiza pomenov kaže, da ne obstaja samo zveza med besedno vrsto in stavčnim členom, temveč je mogoče govoriti tudi o povezavi med pomenom, besedno vrsto in mestom v stavku — to je sintaktično funkcijo besede. Za določen stavčni člen najpogosteje služijo tiste besedne vrste, ki najustrezneje opravljajo njegovo vlogo. Tako je za osebek in predmet značilen samostalniik, če ga nadomeščajo druge besedne vrste, prevzemajo tudi njegove pomenske značilnosti.¹ Povedek je najpogosteje izražen s pomensko samostojnim glagolom, lahko pa tudi s pomensko nesamostojnim glagolom in kako drugo besedno vrsto. Zanimiv je delež samostalnika, njegov pomen in razmerje do drugih besednih vrst v vlogi povedka.

Samostalniik kot osebek ali predmet pomeni osebo, stvar ali pojav, v povedkovi rabi pa ima zaradi drugačne vloge tega stavčnega člena — opredeljuje namreč stvar, izraženo v osebkju — drugačne pomenē. Samostalniško značilnost poimenovanja in nespremenjen pomen ohrani samostalniik v stavčnem tipu *to je žival, tisto je miza*; pri imenovanem osebkju pa se lahko v tej rabi pojavljajo le samostalniiki z določenimi pomeni. Pomen je torej važna prvina, ki odloča o tem, ali se kak samostalniik pojavlja v povedkovi rabi ali ne.

1. Zelo pogostoma nastopa v tej funkciji pomenska kategorija, ki imenuje osebe glede na poklic oziroma naziv. V pov. rabi nastopa pomen poklic, naziv, ne pa oseba s tem poklicem ali nazivom, npr.: *zdravniki so se zbrali na posvet — moj sosed je zdravnik; cesar je sklical svetovalce — Krpan ni vedel, da je ta človek cesar; plesalke so se priklonile in odšle — ona je plesalka*.

Ti samostalniiki imajo skupaj z vezjo tudi glagolski pomen: pomenijo opravljanje ustreznega poklica ali dejavnosti, npr.: *Janez je že dolgo zdravnik v tem kraju*, kar pomeni: *že dolgo opravlja zdravniško prakso (zdravi)*; ali *bil je profesor na naši šoli*; *je kuharica v podjetju*. Samostalniiki, ki pomenijo delujoče osebe, lahko skupaj z vezjo nadomeščajo ustreznii glagol, npr.: *katera bo pa danes kuharica (za kuharico) = katera bo danes kuhala*; *on je zagovornik novih predpisov = zagovarja nove predpise*; *je borec za delavske pravice = se bori za delavske pravice*; *že dolgo sem bralka vaše revije = berem vašo revijo*; *je odlična plesalka = odlično pleše*; *nisem fotograf = ne fotografiram*. V povedkovi rabi ti samostalniiki ne pomenijo osebe, pač pa skupaj z vezjo opredeljujejo osebo, ki jo v teh primerih izražaa osebek, glede na njeno dejavnost. Glagolsko funkcijo danih primerov dokazuje tudi možnost, da jih lahko dopolnjujeta predmet ali prislovno določilo.

¹ Substantivizirani pridevnik npr. ne pomeni več lastnosti stvari, ampak tako kot samostalniik stvari same: *on je bolan — bolni zdravemu ne verjame*, vendar še ohrani pridevniško značilnost, da se stopnjuje s prislovi: *težko bolni so ležali v posebni sobi*. Prehod med samostalniike ni izvršen in moremo govoriti le o samostalniški rabi. Nekateri pa zgubljjajo možnost vezave s prislovi, pač pa se vežejo s pridevniki in prehajajo med prave samostalniike: *vesten dežurni, spreten plačilni*.

2. Samostalniki, ki pomenijo osebe z določenimi lastnostmi ali v določenem stanju, se v povedkovi rabi pomensko premaknejo podobno kot pridevniki v vlogi osebka ali predmeta: pomenijo lastnost osebe, ne pa osebe same. V primerih kot *družil se je z lenuhi in delomrzneži — je velik lenuh, je pa res lenuh; težki bolniki ležijo v posebni sobi — on je težek bolnik; on je dobričina, bedak, butec, blebetavec, beloglavec, črnolasec* itd. je samostalnik v povedkovi rabi zamenljiv z ustreznim pridevnikom, npr. *je res len, težko bolan, dober, bedast, butast* itd. Pri tem se pomen ne spremeni, inačici se razlikujeta le po ekspresivni vrednosti. Ta skupina samostalnikov je glede na pomen zamenljiva s pridevnikom, vendar ohranja gramatične značilnosti samostalnika: ne veže se s prislovi, pač pa jo določajo pridevniki glede na stopnjo: *velik lenuh, precejšen delomrznež*, ali pa ti izražajo ocenjevalni odnos do lastnosti, izražene s samostalnikom: *zoprn blebetavec, grd lenuh*.

Povedkova raba je za pomensko kategorijo »oseba z določenimi lastnostmi« tako značilna, da jo lahko uporabimo za zanesljivo oporo pri ugotavljanju takega pomena tudi pri samostalnikih z drugačnim glavnim pomenom. Samostalnik *banda* ima glavni pomen »skupina razbojnikov«, npr. *roparska banda, odkrili so novo bando*. V zvezi *njegovi sosedje so banda* pa se misli predvsem, da so slabi, malovredni ipd., torej je mogoče sklepati, da ima samostalnik *banda* tudi pomen »slabi, malovredni ljudje«. Enako tudi pri besedi *drhal* v zvezi *zanj so bili ti ljudje le drhal* beseda *drhal* ne pomeni več »taka in taka skupina«, pač pa »neosveščeni, nekulturni« ipd. Dá se torej sklepati, da ima samostalnik *drhal* pomen »neosveščeni, nekulturni ljudje«. Beseda *baba* je v svojem glavnem pomenu slabšalni izraz za »žensko, navadno starejšo«, npr. *babe se zbirajo*. V povedkovi rabi pa zopet pomeni določene lastnosti, ki so pozitivne, če se nanašajo na ženski subjekt, npr. *ona je baba in pol* (pomeni »postavna, čedna« ipd.), in negativne, če se nanašajo na moški subjekt: *on je baba* (pomeni »neodločen, klepetav, strahopeten« ipd.). Glede na značilno zvezo bi samostalnik *baba* lahko pomenil tudi moškega ali žensko z omenjenimi lastnostmi. Seveda lahko o samostojnem pomenu »oseba z določenimi lastnostmi« pri samostalniku tipa *banda* govorimo šele tedaj, če ima beseda v tem pomenu tudi druge sintaktične možnosti, ki so značilne za tak pomen.

3. V povedkovi rabi so pogostni samostalniki, ki širše, nadrejeno poimenujejo stvari, izražene v osebku, npr. *češnja je drevo, čuk je ptica, lisica je žival, mercedes je avto, vipavec je vino*. Ti samostalniki ohranjajo samostalniško značilnost poimenovanja, gre pa še za neke vrste kategorizacijo stvari, ki jo navaja osebek. Lahko se pomensko omejujejo s pridevnikom: npr. *češnja je sadno drevo, čuk je nočna ptica, lisica je škodljiva žival, fičko je osebni avto, vipavec je lahko vino*, da se stvar, izražena z osebkom, še natančneje določi. Imajo pa taki samostalniki še eno možnost: pod stavčnim poudarkom pomenijo predvsem kvaliteto, ki se določeni stvari pripisuje, npr. *moj konj je žival, da ni take; vipavec je vino, vsak ga rad pije; mercedes je avto, odlično vozi*. Če pa samostalniku dodajamo pridevnike, ki pomenijo pozitivne ali negativne značilnosti, ki jih hočemo poudariti, se samostalnik pomensko razbremeni, lastnost pove pridevnik, zato samostalnik² ni več nujno potreben. Če se izpusti, se pomen navadno ne spremeni, vendar pa ima stilistično oziroma ekspresivno vrednost, npr.: *moj konj je dobra, brhka žival — moj konj je dober, brhek; vipavec je odlično vino*

² Prim. Grammatika russkogo jazyka II, AN, Moskva 1960, str. 418.

— *vipavec je odličen; mercedes je izvrsten avto — mercedes je izvrsten; ona je dobra ženska — ona je dobra.*

Podobne pomenske možnosti kot samostalniki iz 2. in 3. skupine ima tudi samostalnik *človek*. V stavku *on je človek* pomeni »dober, plemenit, razumeva-joč« (prim. še *ona je baba*). V zvezi s pridevnikom, npr. *on je dober človek*, ima *človek* tako vrednost kot samostalniki v tipu *moj konj je dobra žival*, zato se lahko izpusti, ne da bi se pomen spremenil: *on je dober*. V primeru *on je dober človek in dober pisatelj* pa ne pomeni več osebe sploh, pač pa določeno plat te osebe, njene značilne lastnosti, in se ne more izpustiti. Taka pomenska možnost nastopa tudi, kadar sta osebek in povedkovo določilo izražena z isto besedo: *moja žena je dobra žena; njegova mati je bila dobra mati*. Da je pomenska razlika občutena, kaže tudi novejša varianta: *on je dober kot pisatelj in kot človek*. Tako se uporabljajo v povedkovi rabi tudi nekateri samostalniki z drugačnim glavnim pomenom, npr. *duša*. *Duša* pomeni lahko tudi človeka, osebo, kot npr. *ti si prva duša, ki sem jo srečal v tem kraju*. V povedkovi rabi *on je zlata, dobra, plemenita duša* se *duša* lahko izpusti (*on je dober, zlat, plemenit*), ne da bi se pomen spremenil. V stavku *on je (zares) duša*, pa *duša* pomeni »plemenit, dober, uslužen«, kar je podobno tipu *on je človek*.

Poleg omenjenih pomenskih kategorij, ki kažejo, kako samostalnik v povedkovi rabi v zvezi z vezjo lahko opravlja iste pomenske funkcije kot glagol oziroma pridevnik ali pa nima nadomestila, prim. *on je zdravnik*, je v povedkovi rabi še cela vrsta samostalnikov, ki lahko na podoben način pojasnjujejo osebo ali stvar, izraženo v osebku (*to dekle je moja sestra, znanka, prijateljica, sosedja; naslednja zgradba je šola; sama lenoba ga je; same besede so ga; sam jezik ga je*) ali pa izražajo medsebojne odnose: *mi smo sosedje, sovražniki, prijatelji* ipd. Kadar je samostalnik glede na pomen zamenljiv s kako drugo izrazno možnostjo, npr. s pridevnikom ali pomensko samostojnim glagolom, izbira enega ali drugega vpliva predvsem na stil in ekspresivnost.

4. Posebej si velja ogledati še samostalnike, ki izražajo stvar, pojav ali dejanje, ki so glede na določene norme pozitivni ali negativni, navadni ali nenavadni, prijetni ali neprijetni, koristni ali nekoristni ipd. Samostalnik *čudo* npr. ima dva osnovna pomena; pomeni ali

1. nenavadno, občudovanja vredno stvar: *razkazoval je čuda starega gradu, Niagarski slapovi so znano čudo sveta* ali pa
2. nenavaden, presenetljiv dogodek: *vsi so pričakovali čudo, kdaj bo sonce mrknilo; zgodilo se je čudo, da je ozdravel*. Prvemu, konkretnemu pomenu samostalnika *čudo* so enaki primeri kot novi sodelavec je pridobitev, nadloga za podjetje; izdelek je uspeh tovarne; zadnji film je prijetno presenečenje za vse; alkohol je za mnoge nesreča ipd. V omenjenih primerih samostalniki v povedkovi rabi predvsem vrednotijo stvari, ki jih izraža osebek, ne pomenijo pa stvari samih. Lahko pa tudi nadomeščajo glagolsko izražanje, npr.: *ta bolezen je posledica prevelike utrujenosti; bolezen je bila vzrok za izostanke; napaka je moja krivda (greh); to je njegov domislek* ipd. = *bolezen je povzročila prevelika utrujenost; napako sem jaz zakrivil; to si je on izmislil*. V drugem pomenu pa se samostalnik *čudo* realizira v povedkovi rabi le, če osebek pomeni določeno dejanje, dejstvo, pojav in je navadno izražen z glagolskim samostalnikom, npr.: *njegovo ozdravljenje (ozdravitev) je čudo; zadnji zločin je največja grozota, kar smo jih doživeli; nasprotovanje v tej situaciji je ne-*

smisel; tvoja odločitev je bedarija. Tudi v teh primerih samostalnik predvsem vrednoti.

Omenjeni samostalniki³ pa imajo še eno možnost: dejanje, dejstvo, ki ga vrednotijo, je lahko izraženo tudi z odvisnim stavkom, npr.: *čudež (čudo) bo, če bo ujel kaj rib; greh bi bil, če bi ne šli ob lepem vremenu na sprehod; neumnost (nesmisel) je bila, da ga niste ubogali; ni bila nobena nesreča, če niste prišli; uspeh bo že, če bo prebral nekaj knjig; sramota je, da ne ubogaš; bedarija je, kar si storil.*

Samostalnik *čudo* pa lahko pri brezosebnem izražanju skupaj z vezjo nadomešča tudi pomensko samostojen glagol. V SP 1962 je naveden primer: *ni čuda, da je bolan in ni čudo, da je zbolel.* SP ga v omenjenih primerih uvršča med prislove. V slovaškem Slovníku slovenského jazyka ima ta tip svoj pomen in posebno kvalifikatorsko pojasnilo »ima vrednost stavčnega prislova«; za zgled je stavek *Ved nie čudo, že ste takí ako poparení.* Lahko se nadomesti z glagolom *ne preseneča, ne čudi nas* in se po pomenu nekoliko razlikuje od tipa *čudo bo, če bo kaj ujel.* V to kategorijo spada tudi primer *ne bi bilo greha, če bi ga malo kresnil po glavi.*

Nekateri samostalniki iz te pomenske kategorije poleg redkih drugih v zvezi z odvisnim stavkom izražajo tudi stanje, situacijo, če se zgodi tisto, kar navaja odvisni stavek, npr.: *strahota je, če ti gre vse narobe; vrag je, če te nihče ne uboga; zguba je, če imaš take ljudi okrog sebe; križ bo, če bo ostal bolan; strah je bil(o), če je prišel pijan domov; groza je šele bilo(a), če po več dni nismo dobili hrane.* V navedenih primerih je mogoča že tudi brezosebna raba. V osebni rabi se samostalnik v tem pomenu veže s pridevniki, v brezosebni rabi pa vezava s pridevnikom ni mogoča.

V stavčnem tipu *laže, da je strah (groza) ali uči se, da je veselje* nastopajo le redki samostalniki. Stavki so brezosebni in vezava s pridevnikom ni mogoča. Določajo povedek glavnega stavka, in sicer izražajo visoko stopnjo tega, kar pomeni. Čutijo se kot ustaljene fraze.⁴

Redki so tudi samostalniki, ki nastopajo večinoma v brezosebni rabi v zvezi z nedoločnikom.⁵ Navadno vrednotijo dejanje, izraženo z nedoločnikom, glede na njegovo prijetnost oziroma neprijetnost za človeka, npr. (*velik*) *užitek se je voziti po taki cesti; veselje ga je bilo poslušati; strahota ga je bilo prenašati; groza (strah) je pospravljati za vami; škoda vam je dajati.* Razen *škoda*, ki je lahko prislov. (npr. *zelo škoda mu je bilo dajati*), se drugi samostalniki ne vežejo s prislovi, lahko pa se vežejo s pridevniki.

5. V povedkovi rabi nastopajo tudi redki samostalniki, ki lahko izražajo počutje oseb. Raba je brezosebna in smiselni osebek je v tožilniku, redko v dajalniku; npr. *zelo strah (groza, sram) me je; zelo mraz mi je.* Gre za ustaljene zveze, nadomeščajo pa pomensko samostojne glagole: *zelo se boji (sramuje), zelo me zebe.* Ne morejo se vezati s pridevnikom, lahko pa imajo skupaj z vezjo glagolsko vezavo. Čeprav imajo nekatere značilnosti prislovov, jih je težko uvrščati med druge prislove, ker se lahko vežejo le z vezjo, ne morejo pa pojasnjevati pomensko samostojnih glagolov ali pridevnikov.

³ Prim. E. M. Galkina — Fedoruk, Bezličnye predloženiya v sovremennom russkom jazyke, Moskva, 1958, str. 318 in sledeče.

⁴ Prim. za ruščino *čudo* Slovar' sovremennogo russkogo literarnogo jazyka.

⁵ Prim. za ruščino *greh*, Slovar' sovremennogo russkogo jazyka.

Samostalniki v povedkovi rabi v brezosebnih in osebnih stavkih izražajo tudi podnebne razmere, npr. *zunaj je bil(o) mraz, bilo je zelo tema — zunaj je bila velika tema; vendar samo: včeraj je bilo sonce, jutri bo pa sneg.*

Samostalnike v tipih *čudež bo, če bo ujel kaj rib; strahota je, če ti gre vse narobe; laže, da je strah; užitek se je voziti po cesti* in v 5. pomenski kategoriji v slovenščini lahko zamenjajo⁶ prislovne oblike ustreznih pridevnikov, ki se od pridevnikov srednjega spola ločijo po naglasu, kadar je ta za pridevnik in prislov različen: *čudno bo, če bo ujel kaj rib; strahotno je, če ti gre vse narobe; laže, da je strašno; prijetno je bilo voziti se po lepi cesti; zunaj je mrzlo.* Stavki s prislovom v pov. rabi so brezosebni.

6. Naslednja pomenska vloga, ki jo opravljajo samostalniki v povedkovi rabi, je izražanje modalnosti. Tudi to lahko izražajo samostalniki, ki jim že osnovni pomen dopušča pomenski premik v to smer. Vežejo se z nedoločnikom ali odvisnim stavkom in izražajo potrditev: *resnica (fakt, dejstvo) je, da se tako ne pride daleč*, ali pa nujnost ali možnost: *dolžnost ti je poslušati in ubogati; tvoja pravica je, da si čas svobodno razporediš; tvoja naloga je prepeljati jih čez reko; čas je že, da to narediš.* V drugi skupini (prim. dolžnost) so večinoma zamenljivi z naklonskimi glagoli in prislovi: *moraš poslušati in ubogati; smeš si čas svobodno razporediti; moraš jih prepeljati čez reko; treba je, da to narediš.* Tudi v tej funkciji samostalniki ohranijo samostalniško kategorijo spola in vezavo s pridevniki.

Naj povzamem:

Povedek določa osebo ali stvar v osebku glede na dejanje pa tudi glede na druge značilnosti. Izražen je s pomensko samostojnim glagolom ali pa pomensko nesamostojnim glagolom in kako drugo besedno vrsto. Samostalniki v vlogi povedkovega določila ne pomenijo osebe ali stvari same, temveč so pomensko premaknjeni v smer lastnosti (*on je lenuh, duša, tvoja odločitev je bedarija*) in so zamenljivi s pridevnikom. Pogostni so v povedkovi rabi taki pomeni, ki lahko določajo osebo ali stvar v osebku (*on je zdravnik, naslednja zgradba je šola*) ali pa jo nadrejeno poimenujejo (*lisica je živala*). Skupaj z vežjo v nekaterih pomenskih kategorijah nadomeščajo pomensko samostojni glagol oz. glagolsko izražanje (*sem bralka vaše revije — berem vašo revijo, napaka je moja krivda — napako sem jaz povzročil*) in imajo lahko prislovna določila in predmete (*že dolgo je zdravnik v našem kraju, zelo me je strah teme*). V zvezi z odvisnim stavkom in nedoločnikom ter kadar izražajo počutje oseb in podnebne razmere, jih lahko včasih nadomeščajo prislovne oblike ustreznih pridevnikov. Samostalnik se v teh primerih tudi v brezosebnih stavkih navadno ne veže s prislovi, pa tudi vezava s pridevnikom je redka. O prislovni rabi lahko govorimo pri 5. pomenski kat., kjer nekateri samostalniki zgublajo sam. značilnosti, pač pa se lahko stopnjujejo s prislovi (*zelo groza me je; zelo je mraz*).

V primerih, ko je samostalnik v povedkovi rabi zamenljiv s kako drugo besedno kategorijo, ima uporaba enega ali drugega določeno ekspresivno oziroma stilno vrednost.

⁶ V ruščini jih zaradi posebne pomenske funkcije nekateri uvrščajo v posebno kategorijo. Prim. horošo v Slovarju ruskogo literaturnogo jezika in E. Galkina—Fedorus, Bezličnye predloženija v sovremennom russkom jezike, Moskva 1958, str. 266; Fr. Travníček, Zametki o »kategorii sostojanija, Voprosy jazykoznanija, 1956, št. 3; A. V. Isačenko, O voznikovenii i razvitii »kategorii sostojanija v slavjanskijh jazykah, Voprosy jazykoznanija 1955, št. 6; Grammatika russ. jezika AN, 1960, I., str. 639 in II., str. 922. Za češčino prim. dr. František Kopečný, Základy češské skladby, Praga 1958, str. 76.